

6. Набоков В. Машенька. Лолита: романы. – Волгоград: Ниж.– Волж. кн. изд-во, 1990. – С. 4 – 82

7. Ольсен Г. О циклической и линейной концепциях времени в трактовке античной и раннесредневековой истории. /Г.Ольсен // Цивилизация. – М.:, 1993. – вып. 2 – С.197-207.

8. Полищук В.Б. Жизнь приема у Набокова /В.Б.Полищук// В.В.Набоков: Pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей: Антология. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1997. – С. 815 – 828

9. Полищук В.Б. Поэтика вещи в прозе В.В.Набокова /В.Б.Полищук: автореферат дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.01 – СПб, 2000. – 18 с.

10. Яновский А. О романе Набокова «Машенька»/ А.Яновский// В.В.Набоков: Pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей: Антология. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1997. – С. 842 – 850

УДК 821.161.1.09 – 31

Кушнірова Т.В.
(Полтава, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЖАНРУ РОМАНУ О.ТОЛСТОГО «ГІПЕРБОЛОЇД ІНЖЕНЕРА ГАРІНА»

У статті простежуються жанрові особливості роману О.Толстого «Гіперболоїд інженера Гаріна». Визначено жанровий зміст твору, схарактеризовано його жанрові та стилеві домінанти, провідні мотиви. Риси індивідуального стилю митця розкрито з урахуванням еволюції поглядів і творчого методу письменника, а також у зв'язках із літературними традиціями.

Ключові слова: жанр, стиль, жанровий зміст, домінанта, хронотоп, традиція.

В статтє рассматриваются жанровые особенности романа А.Толстого «Гиперболоид инженера Гарина». Определено жанровое содержание произведения, охарактеризованы его жанровые и стилевые доминанты, основные мотивы. Черты индивидуального стиля писателя раскрыты с учетом эволюции взглядов и творческого метода художника, а также в связи с литературными традициями.

Ключевые слова: жанр, стиль, жанровое содержание, доминанта, хронотоп, традиция.

The article deals with the peculiar features of the novel by A.Tolstoy «Heperballoid of Engineer Garin», its genre and style dominants, the main motives. The features of individual style of the writer opened in the view of the evolution of thinking and creative method of the artist, as well as in connection with the literary tradition.

Key words: genre, style, genre content, the dominant, chronotope, a tradition.

© Кушнірова Т.В., 2011

Творчість російського письменника О.Толстого (1882-1945) є напрочуд різнобарвною та жанрово різноманітною. Дослідники (Ю.Кагарлицький, Б.Ляпунов, Н.Чорна, Л.Поляк, В.Ревич, Д.Ніколаєв та ін.) всебічно розглядали творчість письменника, акцентуючи увагу на проблемних питаннях мови, стилю, імагології митця, однак ґрунтовного аналізу жанрово-стильових особливостей у творчості письменника ще не було здійснено у сучасному літературознавстві. Тож ми маємо на меті провести детальне дослідження роману О.Толстого «Гіперболоїд інженера Гаріна», дослідити його жанрову природу, розглянути нарративну структуру, виокремити жанрові домінанти та виявити їх вплив на ідіостиль митця.

Роман О.Толстого «Гіперболоїд інженера Гаріна» (1927) критики ХХ століття відносили до науково-фантастичного типу (Р.Нудельман, Е.Брандис, В.Дмитревський, Ю.Кагарлицький, Б.Ляпунов, А.Бритіков, Г.Гуревич, Ю.Рюриков та ін.), для якого характерна орієнтація на високі досягнення наукової та технічної думки. Поряд із фантастичними елементами у ньому існують наукові гіпотези, технічна фантазія, місленневе експериментування [1: 597]. Науково-фантастичний роман початку ХХ століття характеризується протистоянням людини і природи, змалюванням науково-технічних відкриттів, актуалізацією соціальної проблематики («Загублений світ» А.Конан Дойла, «Війна світів» Г.Веллса тощо). Дані ознаки присутні й у романі О.Толстого, однак, на нашу думку, для доробку письменника характерний жанровий синтетизм, у якому певні ознаки є домінантними.

Наразі точаться дискусії щодо жанрового наповнення роману «Гіперболоїд інженера Гаріна». Наприклад, Н.Черная розглядала фантастично-соціальну складову доробку О.Толстого [5], Д.Ніколаєв вказує на авантюрний стрижень, притаманний романам письменника [2]. Сам О.Толстой неодноразово наголошує, що «Гіперболоїд інженера Гаріна» науково-авантюрний роман («Наука и литература». – «Известия», 1934, 16 янв.), та доводить різножанровість свого доробку (кожен розділ має певну жанрову домінанту). Тобто, жанрове наповнення романних форм О.Толстого викликає численні дискусії й наразі, що вказує на актуальність даної роботи.

О.Толстой ґрунтовно підходив до відтворення часо-просторової площини роману: вивчав фізику, астрономію, геохімію, враховував інноваційні новинки, консультувався зі знаними науковцями тогочася. Сюжет ґрунтується на реальних подіях: будівництві у 1922 році Шуховської вежі у формі вертикальних секцій-гіперболоїдів та розповіді знайомого Оленіна про інженера-будівельника гіперболоїда, який згодом загинув у Сибіру. Однак письменник вносить потужний фантастичний струмільн і вибудовує оповідь навколо інженера Гаріна, який створює смертоносний промінь, що стає основою гіперболоїда та здатний проникати далеко вглиб матерії. Схема винаходу детально виписана на сторінках роману та передана в кресленнях [4: 226-228]. Гіпотеза видобутку золота із Олівінового шару земної кори є несподіваною та фантастичною, оскільки не може бути ні доведеною, ні запереченою, що й додає евристичного зерна оповіді. Письменник подає індивідуально-авторську історію розвитку землі, кладучи в основу теорію про періодичне переродження Олівінового шару. «Земля снова будет, не переставая, прогреваться атомным распадом, чтобы снова вспыхнуть маленькой звездой. Это круговорот земной жизни. Их было бесчисленно много и бесчисленно много будет впереди. Смерти нет. Есть вечное обновление...» [4: 330]. Щоразу при перевиданні О.Толстой доопрацьовував

текст, вводячи тогочасні інновації. Однак попри фантастичні розробки, роман ґрунтується на реалістичному матеріалі. Це стосується не лише наукових гіпотез, але й загальної філософії та зображення характерів.

На думку дослідника наукової фантастики В.Ревича [3], фантастика цінна передовсім людяною, «людинознавчою» позицією, соціально-філософською складовою, оскільки вона досліджує поведінку людини в незвичайних умовах. Науково-фантастична гіпотеза О.Толстого стає не самоціллю, а платформою для соціального експерименту. Соціальна складова роману О.Толстого детально вималювана. Центральні персонажі уособлюють різні суспільні прошарки населення. Капіталістичний світ представлений образом хімічного короля Роллінга, його помічниці – Зої Монроз, російської емігрантки та непримиримого ворога соціалістичної ідеї, та його прибічників (Семенова, Тиклінського, Гастона Качиноного Носа та ін.). Соціалістичний світ представляє слідчий Василь Шельга, який виконує службовий обов'язок та розкриває злочин, спортсмен Тарашкін, його вихованець Іван (символ майбутнього у романі), інженери-дослідники (М.Манцев, О.Хлинов та ін.), діалогічно-монологічне мовлення яких слугує для трактування наукових положень. Центральним образом роману стає інженер-геній П.П.Гарін – винахідник смертоносного променя, надлюдина, що мріє отримати владу над світом.

Значну роль у жанровому наповненні роману відіграє авантюрний сюжет, оскільки сюжетні перипетії розгортаються саме за авантюрною схемою. У «Гіперболоїді інженера Гаріна» створюються образи «сучасних авантюристів» – розумних, сильних, вольових, талановитих, аморальних та цинічних» [2: 185]. Герої-авантюристи за допомогою інноваційних технологій намагаються підкорити світ. Авантюристами Гаріна та Зою Монроз робить не лише авторське мовлення, але й бачення другорядних персонажів. Авантюрне в романі поєднується із соціальним, однак соціальне виходить далеко за межі побутового: мова йде про протистояння світів, ідей. Буржуазне суспільство в романі представляє «хімічний король», американський мільярдер Роллінг, що вчинає злочини задля особистої наживи, соціалістичне – слідчий Шельга, який намагається завадити йому.

Головним героєм роману є носій авантюрного зерна – інженер Гарін, який стає проміжною ланкою у суспільному протистоянні. У процесі розвитку сюжету Гарін із геніального вченого, що намагається врятувати свій винахід від деструктивних дій Роллінга та його людей, обертається на божевільного авантюриста, для якого оточуючі – лише фігури у гарно розіграній партії. Психологічно персонаж не виписаний автором, його філософська позиція стає зрозумілою після ключових розмов із Ленуаром та Шельгою. Ленуар, університетський товариш Гаріна, готовий до жертвості заради ідей інженера: «Вы спросили – готов ли я на все, чтобы работать с вами... Конечно, ну, конечно... Какой же может быть разговор? Терять мне нечего. Без вас – будничная работа, будни до конца жизни. С вами праздник или гибель... Согласен ли я на все?.. Смешно... Что же – это «все»? Украсть, убить?» [4: 184]. Номінативною характеристикою сутності інженера є визначення «страшно»: «Вы страшно талантливы... блестящи... Вы страшно смелы. Ваш ум – аналитический, дерзкий, страшный. Вы страшный человек» [4: 184]. Ленуар захоплюється Гаріним і ставить за мету служіння йому, однак стає черговою жертвою гарінських планів.

О.Толстой не розкриває соціальну природу авантюрної складової характеру персонажа, однак підкреслює, що саме певні суспільні умови призводять до пробудження даної

риси у Гаріна. Хоча герой змальований у негативному ракурсі, авторське ставлення до нього неоднозначне: іноді автор явно симпатизує персонажу. У протистоянні Роллінг – Гарін, письменник співчуває Гаріну, в антагонізмі з Шельгою – на боці останнього. Слідчий намагається осмислити і зрозуміти вчинки інженера, який викликає у нього симпатію, що інтуїтивно передається і читачу, оскільки читацька оцінка виходить саме від аналітики Шельги. «Шельга рассматривал его насмешливое лицо, ловкое тело, развалившееся в кожаном кресле. Станный, противоречивый человек. Бандит, негодяй, темный авантюрист. Но от грога ли или от перенесенного потрясения Шельге приятно было, что Гарин вот так сидит перед ним, задрав ногу на колено, и курит и рассуждает о разных вещах» [4:304]. Цікавий співрозмовник, інженер-геній уміє нав'язати свою точку зору знайомим, схилити до прийняття потрібних рішень. Прикладом цього є готовність до самопожертви та беззаперечна відданість прибічників Гаріна – П'янкова-Піткевича, Лєнуара, Манцева. Навіть Шельга після листа від Гаріна залишає Союз і поспішає в Європу на допомогу.

На різноплановості центрального образу неодноразово наголошували дослідники: «Письменнику вдається в одному творі поєднати протестантську і православну моделі зображення героя-авантюриста, зробити його одночасно і переможцем, і переможеним» [2: 191]. Авантюрист вступає у боротьбу зі старим світом, але зазнає поразки у зіткненні з новими віяннями, оскільки, на думку письменника, у новому світі немає місця авантюризму. Тому головні герої роману – Гарін та Зоя Монроз, викликають у читача дуальні почуття. Письменник разом із читачем симпатизує їм у протистоянні з хімічним королем, однак засуджує за спроби підкорення світу та знищення безлічі невинних людей задля особистого збагачення.

Образ Гаріна є визначальним у вибудовуванні мотиву театру, характерного для роману. Винахідник уже не просто «артист», яким його бачить на початку оповіді Шельга, а маріонетка, що надумала стати лялькарем: «Я овладею всей полнотой власти на земле. Ни одна труба не задымит без моего приказа, ни один корабль не выйдет из гавани, ни один молоток не стукнет. Все подчинено, – вплоть до права дышать, – центру. В центре – я. Мне принадлежит все» [4:306]. Шельга називає плани Гаріна «фашистським утопізмом», приреченими на поразку, хоча у персонажа є чіткий план дій, за яким розігрується сценарій.

Жанровою особливістю роману є наявність детективного сюжету, який передбачає протистояння добра і зла. Добро в романі сповідує радянський слідчий В.Шельга, який вступає у боротьбу із світовими злодіями. Даний образ дещо гіперболізований, що допускається канонами жанру фантастичного роману, коли позитивний герой є уособленням «абсолютного добра» і може здолати всі перешкоди на своєму шляху. Принциповою відмінністю радянського слідчого є його «звичайність», яка проглядається передовсім у портретних характеристиках: «Шельга был хорошо тренированный спортсмен, мускулистый и легкий, среднего роста, с крепкой шеей, быстрый, спокойный и осторожный. Он служил в уголовном розыске и спортом занимался для общей тренировки» [4:146]. Авантюрна схема відтворює винятковість звичайного: Шельга вплутаний в авантюрний сюжет «по долгу службы». Його завдання – розслідувати злочин, вчинений «справжнім» авантюристом. Тіло, знайдене на дачі у березовому ліску неподалік від річки Крестівки, змушує Шельгу підозрювати «уголовщину в международном масштабе».

Відповідно до правил авантюрного роману О.Толстой не потребує раціонального мотивування роздумів персонажа. Мотив таємниці стає сюжетоутворювальним фактором (письменник активно використовує фігуру замовчування), але письменнику потрібна не лише таємниця, а таємниця «державного, світового значення», і він одним абзацом змінює масштаб. Зміна «масштабу» таємниці тягне за собою пропорційну зміну й інших складових авантюрного сюжету. Центральні персонажі також стають фігурами «світового значення», символічним уособленням людських вад.

Хоча в романі присутні ознаки жанру наукової фантастики, хронотоп вибудований на тісному переплетенні реалістичного і фантастичного шарів простору. Дія відбувається то в соціалістичній Росії, то капіталістичній Європі, то на утопічному Золотому острові. Художній простір роману то звужується до побутового, то розширюється до всесвітніх масштабів, то набуває форми невизначеної пустоти. Наприклад, події розгортаються у різних площинах: реалістичній (невелика дача на березі річки, французький готель «Мажестік» тощо), фантастичній (детальне змальовання утопічного Золотого острова, його протистояння світу) та вічній (символічним є фінал роману, коли Гарін та Зоя Монроз опиняються на безлюдному острові, просторовому вакуумі, наодинці зі своїми роздумами).

Художній час автором деталізується. Сюжет розгортається у 30-х роках ХХ століття, однак події, що знаменують даний період, мають місце у попередньому десятилітті: світова війна, революція, громадянська війна. Час оповіді детально описаний у біографічній довідці про Зою Монроз: «Ее отец служил в императорской опере в С.-Петербурге. Восьми лет очаровательная малютка была отдана в балетную школу... Но вот – война, и Зоя Монроз с юным сердцем, переполненным милосердия, бросается на фронт, одетая в серое платнище с красным крестом на груди... Революция. Россия предаёт союзников. Душа Зои потрясена Брестским миром» [4:166]. Час оповіді хронологічно виписаний та деталізований, правдиво змальовує реалії тогочася та виконує імагогічну функцію, що додає фантастичному шару достовірності.

Жанровою особливістю роману є його композиція, вибудована за принципом кіносценарію. Твір складається із 130 частин, кожна із яких є окремим структурним елементом, що змальовує певну подію. Автор активно користується прийомом монтажу, характерним для кінематографу. Роману притаманна швидка зміна подій, хаотичне просторове переміщення, обрив сюжету на інтригуючих моментах. Авантюрно-пригодницька складова: погоні, переслідування, піратські рейди яхти «Арізона» додають динамізму сюжету та викликають зацікавлення у читачів.

Кінематографічний прийом «укрупненого плану», що полягає у ґрунтовному висвітленні певних подій, дозволяє письменнику висвітлити найбільш значущі сюжетні ходи та зацентувати увагу на монологічно-діалогічному мовленні, у якому приховано жанровий зміст твору. Укрупнено в романі портретуються персонажі, образи яких визначальні в конфлікті. Наприклад, сьома частина – сцена зустрічі Стаса Тикліньського з П.Гаріним, за якою спостерігає В.Шельга. Тикліньський портретується автором із огидою, яку за законами жанру повинен викликати у читача кримінальний елемент: «Это был массивный, средних лет человек, с нездоровой, желтовато-серой кожей надутого лица, с висячими, прикрывающими рот желтыми усами. Глаза спрятаны под щелками опухших век. На бритой голове коричневый бархатный картуз» [4:151]. Злодій мав «жирную красноватую

руку» з чотирма пальцями (мотив неповноцінності) та порівнювався із собакою (мотив полювання, що актуалізує тваринні мотиви): «Четырехпальый гражданин рассердился и тряс щеками, не говорил, а лаял, – но рука его на прилавке окошечка продолжала тревожно дрожать» [4:151].

«Укрупнення» образу Гаріна ґрунтується на протиставленні: подається то в позитивному, то у негативному ракурсі: «В это время к окошечку быстро подошел с бланком в руке красивый темноглазый человек с острой бородкой и, поджидая, когда место освободится» [4:151]. Гарін-завойовник викликає в оповідача суперечливі почуття і портретується без симпатії: «Гарин, с мокрыми непричесанными волосами, без воротничка, в помятом и прожженном пиджаке, болтал какой-то вздор, жуя устрицы, – залпом выпил несколько стаканов вина» [4:353]. А його полонений, Роллінг, навпаки викликає у читача співчуття, оскільки він опиняється у становищі жертви. Зміна ракурсів оповідача покликана повноцінно відтворити фантастичний простір, наблизити його до існуючої реальності, надати подіям емоційної правдоподібності.

Таким чином, роман О.Толстого «Гіперболоїд інженера Гаріна» ми визначаємо як фантастично-авантюрний роман-кіносценарій, у якому у пригодницькій формі відтворено проблеми тогочасся. Роман характеризується фантастично-реалістичним хронотопом, що дозволяє всебічно відтворити соціально-філософську тематику та психологію героїв. Авантюрний сюжет дозволяє створити панорамний відбиток тогочасної доби, а герой, носій авантюрного зерна, впливає на амбівалентність сприйняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
2. Николаев Д.Д. Русская проза 1920-1930-х годов: авантюрная, фантастическая и историческая проза / Д.Д.Николаев. – М.: Наука, 2006. – 668 с.
3. Ревич В. Перекресток утопий. Судьбы фантастики на фоне судеб страны / В.Ревич. – М.: ИВ РАН, 1998. – 354с.
4. Толстой А.Н. Аэлита. Гиперболоид инженера Гарина: Фантастические романы / А.Н.Толстой. – К.: Веселка, 1987. – 399с.
5. Черная Н.И. В мире мечты и предвидения: Научная фантастика, ее проблемы и художественные возможности / Н.И.Черная. – Киев: Наукова думка, 1972. – 228с.